

פלסטינים ויהודים בעבודה: על הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה בישראל ועל תרומתה להבנת הקונפליקט

אסף דר*

תקציר. מציאות העבודה בישראל מפגישה דרך שגרה יהודים ופלסטינים אורחי ישראל בארגוני עבודה. אף שמפגשים חברתיים אלה הם מרכיב חשוב בתשתית הדינמית של הסכסוך האתני-לאומי-דתי, הרי מרחב זה נותר עלום מבחינה מחקרית. מאמר זה מציע תכנית מחקר שיטתית של יחסי יהודים ופלסטינים בעבודה בישראל. התכנית נטועה במסורות של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, שפיתחה כלים תיאורטיים ומתודולוגיים שמתאימים במיוחד למשימה. סקירת ספרות מתת-דיסציפלינות סמוכות כמו סוציולוגיה היסטורית ופוליטית מגלה את הפוטנציאל החשוב של הגשמת תכנית המחקר המוצעת. המאמר מציג כמה מערכי מחקר אפשריים ושורה של שאלות מחקר שחשובות הן להבנת מורכבות הסכסוך והן לניסוח מחודש של יסודותיו החברתיים.

מבוא

בשנת 1932, מיד עם תום עונת יצוא ההדרים העמוסה, פרצה שביתה בנמל חיפה בהשתתפות יהודים ופלסטינים (Bernstein, 2000, pp. 162–163). את השביתה פתחו ימאים פלסטינים שעבדו עבור קבלנים פלסטינים בנמל, על רקע מעבר מתשלום שכר על בסיס חודשי לתשלום על בסיס יומי. הימאים הפלסטינים, שתפקידם היה להשיט סירות קטנות עמוסות ארגזים אל האוניות העוגנות במים העמוקים ובחזרה, עזבו את הנמל במחאה על הצעד החד צדדי של מעסיקהם וישבו בבית קפה בעיר התחתית. שישה ימאים יהודים, כולם בני קיבוצים שעבדו עם הימאים הפלסטינים, שמעו על השביתה והצטרפו לשובתים בבית הקפה. הימאים הפלסטינים, שהופתעו מגילוי הסולידריות של עמיתיהם היהודים, הרימו אותם על כתפיהם והובילו אותם אחר כבוד דרך שוק הירקות לאות הוקרה. דבורה ברנשטיין (ibid.) – שמדגישה ומדגימה בספרה דווקא את יצירת החיץ העיסוקי בין יהודים לפלסטינים ברמה המוסדית – מספרת שהשביתה לא הצליחה לפתור את סוגיית השכר, אך ברמת השטח היא הביאה לשיתוף פעולה בין ימאים פלסטינים ליהודים ולהקמת איגוד מקצועי מאוחד. עם

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה
תודה ליובל ינאי ולשני הקוראים האנונימיים על הערותיהם המועילות.

זאת, היוזמה שצמחה מהשטח ומתוך חוויית העבודה המשותפת נכשלה בעקבות התערבותם של נושאי תפקידים רשמיים, שהעדיפו מודל מוכר של יחידות מקצועיות נפרדות ליהודים ולפלטטינים בתוך איגוד מקצועי משותף על פני איחוד מלא. ברנשטיין מדווחת שבשעה שיחסי הידידות והקרבה בין ימאים יהודים לפלטטינים נמשכו לאחר השביתה, הרי שברמה המוסדית הוסדרה סגרגציה עיסוקית, והאיגוד נכשל לבסוף.

תיאור מקרה זה, המבוסס על עבודת ארכיון יסודית, חושף מציאות עבודה שבה יהודים ופלטטינים מוצאים עצמם עובדים בצוותא תחת שלטון מנדטורי ומפתחים תודעה מעמדית משותפת ואינטרסים דומים שגוברים לעתים על השסע האתני-לאומי-דתי. ההפרדה המבנית בין עובדים יהודים לפלטטינים, ששורשיה נעוצים בתחילת המאה העשרים, אמנם מתקיימת עדיין בסקטורים רבים, אך גם היום נפגשים יהודים ופלטטינים אזרחי ישראל בארגוני עבודה: בבתי חולים ובתי מרקחת, במערכות ציבוריות, בבתי חרושת ומפעלי טקסטיל, במסעדות ובמפעלי היי-טק. מאמר זה נכתב כדי לגבש ולהציג תכנית מחקר מפורטת לבחינת מפגשים כאלה, שחשיבותם לחשיפת המרקם הדינמי של הסכסוך היהודי-פלטטיני היא רבה.

במאמר זה יוצגו שתי טענות שמשלימות זו את זו: הטענה העיקרית, שהיא הבסיס לפיתוח תכנית המחקר, היא שגוף הידע של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה הוא בעל תשתית תיאורטית שיכולה להעמיק את הבנת הסכסוך היהודי-פלטטיני על ידי חשיפת מרקם היחסים המגוונים בין יהודים לפלטטינים אזרחי ישראל בארגוני עבודה. הטענה השנייה, שהיא משנית בחשיבותה, היא שההתמודדות עם המורכבות של הסכסוך היהודי-פלטטיני בארגוני עבודה יכולה לתרום ליכולת של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה עצמה להתמודד ביתר הצלחה וביתר עומק עם שסעים לאומיים, דתיים ואתניים. טיפול זה, שהוא פוליטי במהותו ומתייחס לשסעים נוספים מלבד השסע המעמדי, חסר מאוד בגוף הידע הקיים בנושא.

לנוכח מרכזיותו של הסכסוך היהודי-פלטטיני בספרה הפוליטית בישראל ולנוכח הייצוג הענף שלו בתחומי התמחות סוציולוגיים כמו ריבוד ואי שוויון (Semyonov, 1988; Semyonov & Yuchtman-Yaar, 1992; Yonay & Kraus, 2001) והיסטורית (Bernstein, 1998, 2000; De Vries, 1994; Lockman, 1993; Shalev, 1992), וחקר שוק העבודה (Lewin-Epstein & Semyonov, 1994), מפתיעה ההזנחה של חקר סכסוך אתני, לאומי ודתי זה במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה. ישראל, שאזרחים יהודים ופלטטינים נפגשים בה תדיר בארגוני עבודה, היא בגדר אתר מחקר מרתק ליחסי גומלין מורכבים בין הפרקסיס הכלכלי והזהות העיסוקית ובין שסעים חברתיים מעמיקים, כמו השסע האתני-לאומי-דתי. השאיפה לביטחון כלכלי, תודעה מעמדית, שאיפות קריירה, קשרים חברתיים וזהות עיסוקית שנוצרים בהקשר של שגרת העבודה מעצבים תמונה של הסכסוך שהיא מורכבת ושונה מזו שמצטיירת בספרה הפוליטית ובמחקרים בתחומי ההתמחות הסוציולוגיים השונים, הנוטים להדגיש את ההפרדה המבנית בין הסקטורים, המתגלה בעיקר ברמה המוסדית ובמחקרים אגרגטיביים של שוק העבודה. יתרה מזו, מחקר שמתמקד במפגשים בין אזרחים ישראלים יהודים ופלטטינים בעבודה מסוגל להעמיד לבחינה אמפירית שאלות שאינן נשאלות כיום ולתת תשובות שונות באופן מהותי לשאלות הנדונות כיום בספרות הסוציולוגית.

הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה מתאימה במיוחד לבחינת מרקם היחסים בין יהודים לפלטטינים אזרחי ישראל בעבודה משום שהיא מתמקדת בחקר העבודה לא כאידיאה או

כאקט טכנוני שמטרתו ייעול, אלא כפי שהיא מבוצעת בפועל במסגרת ארגונים וקהילות עיסוקיות. בניגוד למחקרי זמן־תנועה שמעמידים במרכז את תכנון היעילות הכלכלית, הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה מתמקדת בבחינה ביקורתית של יחסי הגומלין בין ארגון העבודה וביצועה ובין מערכות המשמעות המיוצרות ומשועתקות על ידי עובדים ומנהלים כדי לפרש את מציאות העבודה שלהם. כלי המחקר האופייניים במסגרת גישה זו הם תצפיות וראיונות, ואלה כמובן מתאימים לבחינת היחסים הדינמיים בין פלסטינים ליהודים בעבודה. אבל חשוב מכך, מתוך התבוננות ישירה בעולם העבודה הצמיחה הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה כלים אנליטיים שמבנים את שדה המחקר ומסוגלים להאיר באור תיאורטי מעניין את המפגשים בין יהודים לפלסטינים. כלים אלה כוללים בין היתר את מושג חלוקת העבודה, הקהילה העיסוקית ומערכי שליטה והתנגדות על רצפת הייצור.

למושג חלוקת העבודה יש כמובן מסורת ארוכת ימים בסוציולוגיה האירופית, אלא שהסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה מנתחת את המושג ברמת ניתוח וברגשים אחרים מאלה של דורקהיים למשל. מושג חלוקת העבודה מתייחס כאן לארגון הפרקטי של הכישורים, המטלות והעובדים עצמם לאורך תהליך הייצור וכולל את יחסי הכוחות שמבנים חלוקת עבודה בארגון מסוים ושנוצרים בין קבוצות שנמצאות במיקומים מובחנים בתהליך. המציאות הכלכלית ופרקטיקות הייצור שבתוכה מכוננות ומסודות גבולות של חלוקת עבודה בין עובדים יהודים לפלסטינים, והסגרגציה בחלוקת העבודה מביאה לשעתוק של גבולות תרבותיים, דתיים ופוליטיים שקיימים בחברה כולה. כך סביר למשל שאליטות תרבותיות או חברי קבוצת הרוב היהודי בישראל ימצאו דרכים לשמר ולחזק את עליונותם הפוליטית והתרבותית דרך שליטה בספרה הכלכלית ובמוקדי כוח בארגוני עבודה, והשליטה תיצור חלוקת עבודה שתשעתק את מבני הכוח החברתיים והתרבותיים. על מגמה זו יעידו מחקרים ברמת המקרו המצביעים על סגרגציה תעסוקתית עמוקה ועל קיומה של כלכלה אתנית בישראל (Yonay & Kraus, 2001). הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה יכולה להוסיף לגוף ידע זה בשרטטה את המורכבות של הסכסוך היהודי־פלסטיני בישראל ובמתן מענה לשאלות הבאות: כיצד מובנית ומוצדקת סגרגציה עיסוקית בחיי העבודה היומיומיים? מהי הדינמיקה של מנגנונים מדירים או מפלים בארגוני עבודה? אילו מנגנוני התמודדות והתנגדות מפתחים עובדים פלסטינים למול פרקטיקות מדירות ומפלות של הרוב היהודי במסגרת ארגוני עבודה? האם מתקיימים גילויי גזענות באינטראקציות בין עובדים יהודים לפלסטינים, ואם כן – אילו גילויים? כיצד מוטמעות גישות גזעניות לתוך חלוקת העבודה ולתוך מבנים בירוקרטיים לגאליים?

מושג הקהילה העיסוקית (Van Maanen & Barley, 1984) הוא כלי אנליטי חשוב נוסף שפותח במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, ומטרתו למיין ולארגן את הממד הרוחבי בעולם העבודה, זה שנשלט על ידי עיסוקים ומקצועות ולא על ידי ארגונים ומערכים בירוקרטיים. גם מושג הקהילה העיסוקית מרכזי להבנת הדינמיקה של היחסים בין פלסטינים ליהודים בעבודה. חברים בקהילה עיסוקית שותפים לבעלות על סט כישורים וגופי ידע תיאורטיים וחולקים ביניהם ערכים מקצועיים, כללי אתיקה ותפיסות משותפות של מומחיות. בסיס הסמכות בקהילות עיסוקיות הוא רמת המומחיות שהחברים בקהילה משייכים לפרט (Freidson, 1970). חברים בקהילה עיסוקית עוברים חברות (סוציאליזציה) כחלק מתהליך ההכשרה, ובמקצת מהמקרים, כמו בפרופסיות, תהליך זה ארוך ומורכב מאוד.

הזהות והערכים העיסוקיים נמצאים לעתים במתח מובנה מול אלה הארגוניים, ועובדים נדרשים לא אחת לנווט בין הזהויות ולפתור דילמות מקצועיות ואתיות שנובעות מהמתח הארגוני-עיסוקי. מושג הקהילה העיסוקית הוא משתנה מתערב חשוב בבחינת היחסים בין יהודים לפלסטינים בעבודה. כך למשל אפשר לצפות שבקרב קהילות עיסוקיות חזקות כדוגמת הפרופסיות יהיה אופי היחסים בין פלסטינים ליהודים שונה במידה ניכרת וקולגיאלי יותר מאופי היחסים בקרב קהילות בעלות מבנה חלש ודיפוזי. עם זאת, מעניין לשאול אם גם קהילות פרופסיונליות, כמו אלה של רופאים או עורכי דין, מפעילות פרקטיקות מבדלות כלפי עמיתים פלסטינים, ואם אלה מובחנות מהפרקטיקות המבדלות בארגוני עבודה בירוקרטיים. כמו כן, בהתבסס על מושג הקהילה העיסוקית, אפשר לשאול אם קיימת זהות פרופסיונלית מובחנת של רופא פלסטיני לעומת הזהות של עמיתו היהודי אם שניהם עובדים בבית חולים אחד.

כלי אנליטי שלישי שפותח במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה ורלוונטי לנו הוא מושג השליטה וההתנגדות לשליטה. כך למשל יוצא בורוואי (Burawoy, 1979) לבחון מדוע לא התרחשה המהפכה הפרולטרית בארצות הברית. אתנוגרף תעשייתי זה, שברך מקרה ביצע את מחקרו באותו מפעל לעיבוד מתכת שחקר דונלד רוי (Roy, 1952) כמה עשורים לפניו, חושף מערכת מורכבת של אמצעי שליטה, פיתוי ושכנוע כלכליים שמפעילה ההנהלה כדי להשיג את הסכמת העובדים להמשיך בייצור הקפיטליסטי. אמצעים אלה כוללים מערך של נורמות ופרמיות עבודה שנתמך על ידי פיקוח צמוד של מהנדסי תעשייה וניהול שמנסים למקסם את התועלת עבור ההנהלה. העובדים מצדם מתנגדים למערכי השליטה הניהוליים, מזהים נקודות תורפה במערך זה ומנצלים אותן כדי למקסם את הכנסותיהם. בהשראת ממצאים אלה אפשר לשאול למשל אם למעסיקים יש דרך שונה לפתות פועלים יהודים ולקנות את הסכמתם להמשיך בייצור הקפיטליסטי לעומת פועלים פלסטינים, ואם לעובדים פלסטינים יש דרכים מובחנות להתנגד לניסיונות שליטה מצד ההנהלה בהשוואה לעובדים יהודים.

פרקטיקות הייצור וחלוקת העבודה אינן משקפות ומשעתקות יחסים חברתיים קיימים בלבד, אלא גם מייצרות בסיס לעיצוב מחדש של יחסים ולשינוי חברתי. כך, תלות וחליפין כלכלי מתמשך שנוצרים במקום העבודה מחייבים לעתים קרבה, אינטראקציה ואמון בסיסי בין פלסטינים ליהודים ויוצרים תשתית להזמת סטריאוטיפים, לשיתוף פעולה וליצירת תודעה משותפת וקשרים חברתיים שגולשים לפעמים גם לשעות הפנאי. יחסי קרבה חדשים בין יהודים לפלסטינים בעבודה עשויים להתפתח גם בעקבות תופעות רחבות כמו גלובליזציה ודיגיטליזציה גוברת של חיינו, לדוגמה בעקבות מפגש של חברות ישראליות עם תרבות עסקית רב לאומית שמעודדת שוויון הזדמנויות וטיפול זהה בכל העובדים. כאן יכולה הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה לסייע במתן תשובות אמפיריות לשאלות כגון האם מודעות לאינטרסים משותפים של עובדים יהודים ופלסטינים מול הנהלות (תודעה מעמדית) יכולה לגבור על השסע האתני-לאומי-דתי ולהביא לשיתוף פעולה אמיתי ומתמשך בין יהודים לפלסטינים בארגוני עבודה? האם קיימים קשרים חברתיים בין עובדים יהודים לפלסטינים בעבודה ומה טיבם? האם תעשיית ההיי-טק הגלובלית מעניקה לפלסטינים וליהודים בבתי תוכנה הזדמנות לעצב מחדש את היחסים ביניהם על בסיס שוויוני?

הכלים האנליטיים-תיאורטיים שפותחו במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה מאפשרים הבניה של שאלות חשובות באשר לביטוייו של הסכסוך היהודי-פלסטיני במקומות עבודה. אך בטרם ארחיב על התועלת במתן תשובות לשאלות אלה אנסה להגדיר פורמלית מהי בדיוק הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, ומאילו מסורות תיאורטיות היא שואבת את הנחות היסוד שלה.

הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה

מבחינת עולם התוכן, הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה שואבת מחשבה תיאורטית מהסוציולוגיה של העיסוקים והמקצועות ומהסוציולוגיה של ארגונים ועבודה, שני תחומים שחופפים חלקית. מתוקף נושאי העניין המשותפים הסוציולוגים של פרקטיקות עבודה נוטים להיעזר במחקרים אתנוגרפיים בתוספת ראיונות עומק כדי ליצור תיאור גרוש (גירץ, 1973) של מושא מחקרם וכדי לתאר את הדינמיקות היומיומיות בעולם העבודה. תיאור גרוש זה הוא ביקורתי במובן שהוא מנגיד בין תפיסות וקטגוריות תיאורטיות, תפיסות תרבותיות רווחות ואידיאולוגיות גיהוליות ובין המציאות היומיומית בארגון העבודה ופרשנותה בעיני שחקנים חברתיים כמו העובדים עצמם.

אפשר להגדיר את הגבולות של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה באמצעות הבהרת היחסים בינה ובין התמחויות מחקריות סמוכות. כך למשל הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה נעזרת בסוציולוגיה היסטורית – בפרט זו המתארת ארגוני עבודה או מציאות עבודה על סמך ניתוח של מסמכים ארכיוניים – כדי להבין את הרקע של ארגונים ותהליכים שהיא חוקרת בהווה. עם זאת, בניגוד לסוציולוגיה ההיסטורית, הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה היא סינכרונית ולא דיאכרונית מטבעה, ומחייבת לטעמי תצפיות וראיונות עומק בזמן הווה מתוך התמקדות בטבע העבודה. גם מחקרי אי שוויון בשוק העבודה – שמצביעים על סגרגציה תעסוקתית של פלסטינים ויהודים ברמת המקרו, אפליה כלפי עובדים פלסטינים וקיומה האפשרי של כלכלה אתנית – הם בגדר רקע והצדקה חשובים למחקרים במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה. גישות מקרו אלה מלמדות על מגמות רחבות, אך אינן מסוגלות לתאר דינמיקות יומיומיות שיוצרות ומשעתקות את מציאות העבודה של יהודים ופלסטינים בישראל. כאן יכולה לסייע הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה בתיעוד ובניתוח של אינטראקציות שגרתיות בין פלסטינים ליהודים בעבודה, שמובנות ומבנות תהליכים רחבים יותר.

אבחון הגבולות בין הגישות הוא אנליטי בבסיסו, ומובן שהסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה מקיימת יחסי גומלין פוריים עם התמחויות סמוכות. כמו כן, יש חפיפה מסוימת בין הגישות, כמו במקרה של סוציולוגיה היסטורית. בראש ובראשונה יש להזכיר את המפגש הפורה בין האנתרופולוגיה לסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, המתרחש הן בתוכן המחקרים והן באימוץ של שיטות מחקר אנתרופולוגיות. אנתרופולוגים חוקרים זה זמן רב יחסים כלכליים בין יהודים לפלסטינים (Rosenfeld, 1978), ובייחוד מפגשים בין הקבוצות בעולם העבודה (לדוגמה גורנוסטייב, 2005). מחקרים אלה תרמו להגברת העניין בנושא גם בדיסציפלינה הסוציולוגית. מלבד זאת, הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה יכולה לסייע

להתמחויות הסוציולוגיות האחרות במתן הסבר דינמי לממצאים של מחקרים ברמת המקרו (מחקרי שוק עבודה או מבנה תעסוקתי).

לסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה יש תפקיד מרכזי בהדוק הקשר בין קטגוריות סטטיסטיות שמשמשות למיון וניתוח המבנה העיסוקי ברמת המקרו ומחקרי אי שוויון, ובין מציאות העבודה הנמצאת בשינוי מתמיד. קטגוריות עיסוקיות פורמליות שמשמשות את הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מעניקות כותרת לאוסף של פרקטיקות עבודה ולחבילות של כישורים כמו "עובדי ייצור" או "עובדי שירות" וכדומה. כותרות עיסוקיות אלה הופכות במרוצת הזמן לנכס צאן ברזל תרבותי, כשאוסף של אפיוני סטטוס וסטריאוטיפים למיניהם דבק בהן. כך למשל נהנות הפרופסיות מסטטוס תרבותי גבוה לעומת מקצוע המכירות שהוא בעל סטטוס תרבותי נמוך. אלא ששינויים טכנולוגיים, גלובליזציה ותהליכים רחבים אחרים גורמים לשינוי מתמיד בתוכן העבודה המתבצע תחת כותרות עיסוקיות מסורתיות. במצבים כאלה יש מקום לבחינה ביקורתית של מידת ההתאמה בין הקטגוריות הסטטיסטיות המקובלות לעומת טבע העבודה המשתנה. הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, המתרכזת מטבעה במה שאנשים עושים ולא בכינוייהם, יכולה להתריע על אי הלימה גובר בין הכותרת העיסוקית ובין תוכן העבודה ולהבטיח עדכון מתמיד של קטגוריות סטטיסטיות. בכך מבטיחה גישה זו גם את איכותם האמפירית של מחקרים אגרגטיביים. דוגמה מובהקת היא רצף המחקרים במסגרת פרקטיקות עבודה המעמיד בשאלה את הדיכוטומיות המקובלות במיון סוגי עבודה ועובדים כמו צווארון כחול וצווארון לבן (Barley, 1996), וכן עבודת שירות לעומת עבודת ידע (Darr, 2006).

לסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה יש תפקיד חשוב גם בחשיפה אמפירית ובהמשגה של סוגי עבודה וכישורים שלא זכו עדיין לפורמליזציה ואינם נמדדים עדיין בסקרים סטטיסטיים. כך למשל הקדימו מחקרים של עובדי תוכנה למיניהם ושל עובדים במרכזי שירות טלפוניים את הקטגוריוזיה הסטטיסטית של עיסוקים אלה. עצם המיקוד המחקרי בעיסוקים מעין אלה דחה לפורמליזציה סטטיסטית ותרם לייצוג טוב יותר של עולם העבודה המשתנה גם במחקרים ברמת המקרו המתבססים על קטגוריות קיימות.

חשוב לציין שהסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה נכשלה בטיפול שלה בשסעים לאומיים, אתניים ודתיים. מחקר על פלסטינים ויהודים בעבודה יכול לתרום לתיקון ליקויים מהותיים אלה! ההתרכזות בשסע המעמדי במסגרת גישת תהליך העבודה האירופית (להלן), ומנגד הטבע הלא פוליטי של רבות מהעבודות בתחום בארצות הברית, מחייבים שינוי פנימי בסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, שיכלול יישום של קו פוליטי ברור יותר שרואה בלאומיות, באתניות ובדת משתנים חשובים. גישות פוליטיות אלה כבר קיימות במסגרת מחקרים של שוק העבודה וכלכלה אתנית, ומן הראוי להיעזר בהם. מעניין לציין שהסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה השכילה להתמודד עם ניתוחים של דינמיקות בין גברים לנשים בעבודה (Collinson & Collinson, 1996; Martin, 2003) במגוון נושאים כמו הטרדה מינית במקצועות ייצור, ניהול של מכירת ביטוח, דינמיקות של הדרה עיסוקית ועוד. ייתכן שהתמודדות זו יכולה לשמש מודל מוצלח לחיקוי בחקר שסעים אחרים.

הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה אינה עשויה מקשה אחת, ואפשר להבחין בתוכה לפחות בשני זרמים מובחנים. הראשון הוא המסורת האירופית המגולמת בגישת תהליך

העבודה (labour process). אף ששורשי מסורת זו ניטעו על ידי הארי ברוורמן (Braverman, 1974), סוציאליסט אמריקאי, היא התפתחה בעיקר בבריטניה. זרם זה הוא ניאו-מרקסיסטי מובהק ואנטי קפיטליסטי. גישת תהליך העבודה נוקטת בעיקר במחקרים אמפיריים שעניינם פרקטיקות שליטה שבעלי ההון ושלוחיהם המנהלים מפעילים על העובדים, באמצעות שינוי טכנולוגי ותהליך הדרגתי של הטמעת כישורים אנושיים במכונות והורדת רמת הכישורים (De-skilling) של כוח העבודה, כדי להקטין את כוח המיקוח שלו. גישת תהליך העבודה מתעדת ומנתחת גם את האבולוציה של אמצעי השליטה בארגוני עבודה, החל בשליטה ישירה, דרך שליטה טכנולוגית ובירוקרטית, וכלה בשליטה נורמטיבית שמתפתחת בעשורים האחרונים, בעיקר, אך לא רק, בסקטורים שבהם מצפים מהעובדים לעבודה יצירתית, כמו בתעשיית ההייטק. בעקבות עבודתו החלוצית של ריצ'ארד אדוורדס (Edwards, 1979), המתארת את רצפת הייצור כשדה מאבק בין עובדים למעבידים, החלה גישת תהליך העבודה לעסוק גם בדפוסים של התנגדות עובדים אל מול אמצעי השליטה המתקדמים של בעלי ההון. ההנחה היא שחווה עבודה אינו יכול להגדיר במדויק את כל פרטיה של חלוקת העבודה, את האופן והקצב של ביצוע המטלות ואת המאמץ הנדרש על ידי העובדים, ונושאים אלה הופכים למושא של משא ומתן פרקטי שמתנהל על רצפת הייצור. המחקרים במסגרת גישת תהליך העבודה נושאים כאמור גוון אמפירי ברור, בניגוד לגישות ניאו-מרקסיסטיות אחרות, בעיקר בצרפת, הנוהות אחר מסורת של כתיבה תיאורטית ללא כל בחינה אמפירית.

אחת הביקורות השגורות המוטחות בגישת תהליך העבודה היא שלמרות ההטיה האמפירית המבורכת, החוקרים מחפשים את המטבע מתחת לפנס, קרי מתרכזים בתעשיות ותיקות כמו ענף הרכב, עיבוד המתכת והדפוס, ולא בתעשיות חדשות. הטענה היא שלאורך המאה העשרים השכילו המעסיקים לחקור וללמוד את תהליכי הייצור בתעשיות הוותיקות ויישמו תהליכי סטנדרטיזציה שכללו הטמעה גוברת של כישורים אנושיים במכונות והטמעת מנגנוני שליטה טכנולוגיים ובירוקרטיים. לפיכך, ממשיכה הביקורת, אין פלא שניכר בתעשיות אלה תהליך הדה-סקילינג. ואולם, לפי הביקורת, תהליכים אלא אינם מתרחשים עוד בתעשיות החדשות המתבססות על טכנולוגיות מחדש. כאן תהליך הירידה ברמת הכישורים אינו מתקיים, והעובדים ועבודתם היצירתית, ולא המכונות, הם לב לבה של התעשייה. ואכן, במחצית השנייה של שנות השמונים ובתחילת שנות התשעים חלה סטגנציה בורם תהליך העבודה, והעניין של קהילת המחקר בו פחת.

בעשור האחרון חלה תחייה מחודשת של גישה זו, והיא מתבטאת בגל מרשים של מחקרים אמפיריים שמתרכזים בתעשיות לא מסורתיות כמו ארגוני מענה טלפוני (Bain & Taylor, 2000) ותעשיית התוכנה (Barrett, 2001), וכן מחקרים שבוחנים במבט ביקורתי תהליכי הטמעה של מערכות מידע ניהוליות (Dery, Hall & Wailes, 2006). חלק מהמחקרים אף נערכים מנקודת מבט גלובלית ועם היבט אתני מסוים, כמו המחקר על מרכזי שירות טלפוני בהודו, שהעבודה בהם כוללת הבניה מחדש של האני, לבישת זהות מערבית בדויה והצגתה שוב ושוב בפני לקוחות ממדינות המערב (Taylor & Bain, 2005). במחקרים אלה מצביעים החוקרים על המשך המאמץ מצד בעלי ההון ושלוחיהם המנהלים להבטיח את שליטתם בתהליך העבודה גם כשמדובר בכוח עבודה גלובלי, בעבודה יצירתית ובעבודות שירות מתוכות מחדש. המחקרים מתארים גם כיצד אמצעי ההתנגדות של עובדים עברו טרנספורמציה עם המעבר לכלכלת מידע גלובלית.

לבסוף, חשוב להבחין שגם בארצות הברית קיים זרם מצומצם אבל בעל השפעה של גישת תהליך העבודה השואב ממסורות מרקסיסטיות (Burawoy, 1979; Noble, 1977). בורוואי למשל (Burawoy, 1985, pp. 226–227) מבחין בין שני מבני כוח, או משטרי ייצור בשפתו, שמופעלים על עובדים. הראשון, המאפיין את בריטניה של המאה ה-19, מבוסס על התלות הכלכלית המוחלטת של הפועלים – שנותרו ללא מקורות פרנסה חלופיים כמו חקלאות – בבעלי ההון. תלות זו מומרת לכוח כלכלי בשוק העבודה, שמבטיח את הסכמת העובדים להמשיך לעבוד ולסייע להמשך הצבר ההון הקפיטליסטי. משטר ייצור שני, שמתקיים למשל בין מנהלים לבנים לעובדי מכרות שחורים בדרום אפריקה, מבוסס על עיקרון אחר שבורוואי מכנה רודנות קולוניאלית (colonial despotism). כאן אין נסמכים על הסכמת העובדים אלא על כפייה כוחנית ואלימה. משטר ייצור קולוניאלי כוחני זה היה מבוסס על השליטה המלאה של השלטון הקולוניאלי הלבן בכל היבטי החיים של הילידים השחורים. עבודתו של בורוואי פותחת פתח לשאלה אם עובדים יהודים ופלטטינים אזרחי ישראל חווים משטרי ייצור דומים או שונים בישראל, ואם אפשר לאפיין את משטר הייצור המכוון לפועלים פלטטינים כמשטר שקרוב למשטר כפייה יותר מאשר למשטר ייצור המבוסס על כוח כלכלי.

הזרם השני במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, זרם מחקר שמרכזו בארצות הברית, הוא ביקורתי, פרשני, ובניגוד לגישת תהליך העבודה, שואב תיאורטית ממסורות ובריאניות ולא מרקסיסטיות. זרם זה צמח מתוך הסוציולוגיה הארגונית וחקר ההתנהגות הארגונית ומושפע ממסורות אנתרופולוגיות. במסגרתו מודגש העימות הביקורתי בין תיאוריות ארגוניות וקטגוריות סטטיסטיות ובין טבע העבודה המשתנה בעידן הברזל-תעשייתי. זרם המחקרים הזה מצביע על חוסר התאמה גובר בין מבנים ארגוניים, קטגוריות עיסוקיות למיון כוח העבודה וסטריאוטיפים תרבותיים שהלכו והתרחקו מעולם פרקטיקות העבודה ובין מציאות העבודה. כך למשל, מחקרים במסגרת הזרם האמריקאי של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה חושפים אי התאמה גדל והולך בין מבנים בירוקרטיים פורמליים ובין עבודה שנשענת על משאבי ידע וכישורים שנמצאים בבעלות של קהילות עיסוקיות ולא של הארגון המעסיק (Van Maanen & Barley, 1984). מציאות זו מחייבת ארגוני עבודה ליצור גבולות דיפוזיים יותר ולחזק באופן פעיל את הקשר בין העובדים לקהילות העיסוקיות שלהם (Oliver & Liebeskind, 1998). מחקרים אחרים במסגרת הזרם האמריקאי פרשני מלמדים על צמיחת מקצועות היברידיים כדוגמת טכנאים למיניהם ומהנדסי מכרות, שמשלבים מסורות של צווארון כחול עם צווארון לבן ועבודת ידע עם עבודת שירותים (Barley, 1996). (Darr, 2006). המסורות השונות של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה מניחות תשתית תיאורטית לשאלות אמפיריות רלוונטיות להבנת הסכסוך היהודי-פלטטיני והתגליותיו בארגוני עבודה. בראש הפרק הבא אסקור שאלות אלה.

כיצד יכולות שאלות שמעלה הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה לתרום להבנת הסכסוך?

מחקרים עדכניים, שמתארים את מנגנוני השליטה המפותחים (הכוללים מערכים משולבים של שליטה ישירה, טכנולוגית, בירוקרטית ונורמטיבית) ואת דרכי ההתנגדות היצריות של עובדים במרכזי שירות טלפוני (Bain & Taylor, 2000), יכולים להעניק בסיס לשאלות נוספות באשר להתמודדות משותפת של עובדים יהודים ופלסטינים עם מנגנוני שליטה פולשניים כל כך. התמודדות כזו יכולה לזרז היווצרות של תודעה מעמדית משותפת וגילויי סולידריות שחוצים את השסע האתני-לאומי-דתי. בפועל קיימת במקרים רבים הפרדה מבנית, שבמסגרתה פועלים מוקדי שירות נפרדים לאוכלוסייה היהודית והפלסטינית. בהקשר מחקרי זה מעניין לבדוק אם במוקדי שירות נפרדים אלה מופעלות גם צורות שליטה ייחודיות ומתגלות דרכי התנגדות נבדלות לעובדי שירות פלסטינים ויהודים.

סוג אחר של שאלות שמעלה הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, שיכולות להיות מיושמות ביחס ליחסי פלסטינים-יהודים בעבודה, עוסק בקשר שבין תוכן העבודה ובין הזהות הארגונית והעיסוקית שמפתחים עובדים. במסגרת זו מתמקדים החוקרים בפער בין הדימוי התרבותי של העיסוק ובין מערכות המשמעות המקומיות שיוצרים העובדים. תיאורו של אבולפיה (Abolafia, 1996) את העובדים במקדש הקפיטליזם המודרני, וול סטריט, שונה מאוד מהדימוי הרציונלי והתועלתני הנפוץ של מוסד זה. אבולפיה מתאר את עבודת הברוקרים כעמוסה ביצרים ודחפים רגשיים ומנוהלת בתוך המתח השורר על רצפת המסחר בין הפחד מהפסד כספי ובין תאוות בצע לא מרוסנת. הכותב מדגיש את החשיבות הרבה של אמון בין הסוחרים שנרכש לאורך זמן באמצעות אינטראקציה חברתית חוזרת ונשנית. במסגרת קו מחקרי זה, שקושר בין טבע העבודה לזהות העיסוקית, אפשר לשאול האם למשתנים אתניים, לאומיים ודת יש תפקיד ביצירת מערכות זהות ומשמעות מקומיות במקום העבודה? האם אפשר לדבר על זהות עיסוקית או ארגונית מובחנת של יהודים ופלסטינים בתפקידים דומים באותו ארגון עבודה? ואם אכן קיימת זהות ארגונית או עיסוקית מובחנת ליהודים ופלסטינים בתחומי עבודה זהים, כיצד היא משפיעה על הדינמיקה היומיומית בין החברים בקבוצות אלה?

מחקרים אחרים עוסקים בהשלכות של הטמעת טכנולוגיות מידע ניהוליות על חלוקת העבודה ועל מבנה הכוח בארגונים, וגם בהם מונח מאוד השסע האתני-לאומי-דתי. התייחסות לשסע זה תוכל לתרום כמובן להעשרת הניתוח במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, ולטענתי, מחקרים בהקשר הישראלי של פלסטינים ויהודים שמתמודדים יחד עם השלכות הדיגיטיזציה הגוברת של עולם העבודה יכולים לתרום גם להבנת גורמים שמלכים את הסכסוך היהודי-פלסטיני. אחת השאלות הבסיסיות ביותר היא האם פלסטינים ויהודים חווים באופן דומה או שונה תהליך זהה של שינוי טכנולוגי, או במילים אחרות, האם השסע האתני-לאומי-דתי מעצב דפוסים דיפרנציאליים של התמודדות עם הטמעה של טכנולוגיות חדשות. ראשית, מחקרים שמתמקדים בשסע המעמדי, ולא האתני, חושפים את החשש המובנה של עובדים מהטמעת טכנולוגיות חדשות במקום העבודה. חשש זה נובע בחלקו מההכרה שקבוצת האליטה, קרי בעלי ההון והמנהלים, עלולה לנצל הטמעה זו כדי להגביר את השליטה בעובדים וכדי להגביל את האוטונומיה העיסוקית שלהם. באופן דומה

אפשר לטעון שחברי קבוצות מיעוט, כמו פלסטינים אזרחי ישראל, יחששו יותר מחברי קבוצת הרוב באותו המקצוע מפני הטמעת טכנולוגיה חדשה, משום שניסיונם מלמד שתוצאת הטמעה כזאת היא הרחבת הפערים בינם ובין הקבוצה הדומיננטית, במקרה זה – העובדים היהודים.

מחקרים בתחום הפסיכולוגיה החברתית טוענים שקבוצות אתניות ודתיות שונות נוקטות מידה שונה של שמרנות. שוורץ (Schwartz, 1994) למשל חושף סדר יורד של מידת שמרנות בין דרוזים, פלסטינים נוצרים, פלסטינים מוסלמים ויהודים. הבדלים תרבותיים אלה יכולים להסביר חלק מתופעת הפער הדיגיטלי, כלומר הנגישות הדיפרנציאלית של ערבים ויהודים לאינטרנט ולמדיה דיגיטלית בכלל. חלק אחר מההסבר קשור כמובן ליכולת כלכלית ולחוסר בתשתיות מספקות ביישובים הערביים. הפער הדיגיטלי מונע לעתים דיאלוג שוויוני בין פלסטינים ליהודים במרחב הדיגיטלי ומגביר את חוסר ההיכרות ואת החשדנות ההדדית. ברמת ארגון העבודה, הבנה של ההבדלים בין יהודים לפלסטינים בגישתם להטמעת טכנולוגיות חדשות יכולה לסייע לדינמיקה חדשה וחיובית יותר בארגוני עבודה בין יהודים לפלסטינים שחווים יחדיו, גם אם מתוך הטיות ודגשים שונים, תהליכי שינוי טכנולוגי מואצים.

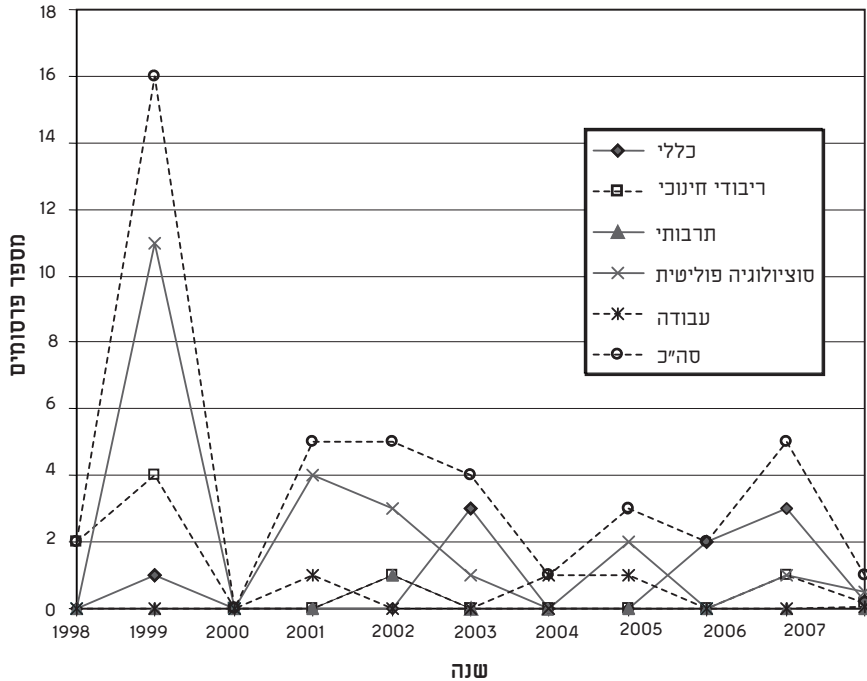
לפני שאסקור את הכתיבה הקיימת על פלסטינים ויהודים בעבודה, ברצוני לבחון חלקית את הכיסוי האקדמי של הסכסוך היהודי-פלסטיני בישראל, ובמסגרת העשור לקיום כתב העת סוציולוגיה ישראלית, להתרכז במאמרים שפורסמו בכתב עת זה. מובן שאין בכוונתי לטעון שמיון וסיווג המאמרים בכתב העת סוציולוגיה ישראלית מייצג את כיסוי הנושא בספרות העולמית, מכיוון שחלק הארי מהכתיבה האקדמית בנושא מפורסם בכתבי עת בלועזית. מטרת הסקירה המוצעת כאן צנועה הרבה יותר: לפרוש לעיני הקורא את הכיסוי של הסכסוך היהודי-פלסטיני בעשור קיומו של כתב העת סוציולוגיה ישראלית.

ייצוג היבטיו של הסכסוך היהודי-פלסטיני במאמרים שהופיעו בכתב העת סוציולוגיה ישראלית בעשור קיומו

בתחילת המאמר טענתי שהזנחה נקודת המבט התיאורטית של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה בחקר הסכסוך היהודי-פלסטיני. האם הזנחה זו משתקפת גם בכיסוי הנושא בכתב העת סוציולוגיה ישראלית? החיפוש והמיון כללו מאמרים רגילים ומאמרי רוויז². בשלב ראשון זוהו כל המאמרים העוסקים בדרך כלשהי ביהודים ובפלסטינים. לאחר מכן סווגו מאמרים אלה לפי שייכותם לתת דיסציפלינות סוציולוגיות מוכרות כמו סוציולוגיה פוליטית וריבוד ואי שוויון. תוצאות המיון מוצגות בתרשים 1:

2 החיפוש נעשה על בסיס תקצירי המאמרים בסוציולוגיה ישראלית בכל שנות קיומו ועיון כללי בתוכם. במקרים מסוימים התבצעה גם קריאה מעמיקה. אני מודה לשרון קולסקי-רוזנטל על עזרתה באיסוף ובניתוח של דפוסי הפרסום בסוציולוגיה ישראלית.

תרשים 1. תוצאות חיפוש של כל המאמרים על יהודים ופולסטינים בכתב העת סוציולוגיה ישראלית בשנים 2007-1998

ממצאי החיפוש העלו שבסך הכל פורסמו בכתב העת סוציולוגיה ישראלית בעשר שנות קיומו 335 מאמרים ומאמרי רווי. מתוכם 43 מאמרים (13%) עוסקים ביחסי יהודים ופולסטינים (בישראל ובשטחים). התמקדנו בנתח זה, ולשם סיווג מאמרים אלה השתמשנו בקטגוריות מקובלות למיון תת התמחויות סוציולוגיות: 51% מהמאמרים הם בתחום הסוציולוגיה הפוליטית, 21% עוסקים במגדר וזהות, 19% בריבוד וחינוך, ולבסוף רק 7% עוסקים בעבודה, יחסי עבודה וארגונים. אף לא אחד מהמאמרים העוסקים בארגונים ועבודה יכול להשתייך לסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה. לאחר שהדגמנו את ההזנחה של התחום בכתב העת, ננסה לבחון מה תורמת הספרות הקיימת העוסקת בפולסטינים ויהודים בעולם העבודה לביתוח והבנה של הסכסוך היהודי-פולסטיני.

פולסטינים ויהודים בעולם העבודה

מפגשים בין פולסטינים ליהודים במקומות העבודה זכו לתשומת לב מחקרית מוגבלת הן בתוך הדיסציפלינה הסוציולוגית והן מחוצה לה. בהמשך הדברים אני מבקש להצביע על כמה נתיבי מחקר בנושא ולהציג את סוג השאלות שבהן עוסקים החוקרים. מובן מכאן שלא אסקור את הספרות החשובה העוסקת ברמות ניתוח רחבות, כמו המבנה התעסוקתי או דפוסים של אי שוויון כלכלי בין יהודים לפולסטינים בישראל, בעיקר מכיוון שספרות זו

אינה עוסקת במפגשי יהודים ופולסטינים בעבודה, היא מפותחת מאוד ודינמית, וודאי שאינה זקוקה לעידוד חיצוני בהיותה מונעת מכוח עצמה.

מה ידוע לנו על תפקידים של איגודי עובדים בעיצוב היחסים בין פועלים פולסטינים ליהודים? סוציולוגיה היסטורית שעוסקת במוסדות וארגוני עבודה פותחת צוהר חשוב אל מפגשי יהודים ופולסטינים בעולם העבודה בכלל ובהקשר של איגודים מקצועיים בפרט. כך למשל חושפת שרה אוסצקי-לור (2000) את ההתמודדות המורכבת של הנהגת ההסתדרות עם קבלת הפועלים הפולסטינים לתוך הארגון במעמד שווה ובמסגרת זהה לעובדים יהודים. הכותבת חוקרת את המתח המובנה בין ערכים מרקסיסטיים אוניברסליים ובין הרעיון של עבודה עברית.

כיצד נוצרה ההפרדה המבנית בין יהודים לפולסטינים על רצפת הייצור והאם אפשר להצביע על דפוסים מסוימים של שיתוף פעולה ביניהם למרות ההפרדה המבנית? מחקרים היסטוריים אחדים מסתמכים על חומר ארכיוני ובכך מעשירים וממקדים את נקודת המבט על יהודים ופולסטינים בכוח העבודה בכלל ובנמל, בבתי הזיקוק ובמפעל נשר – כולם בחיפה – בפרט (Bernstein, 1998, 2000; De Vries, 1994; Shalev, 1992). עבודה סוציולוגית היסטורית חשובה עוסקת במפגשים בין פועלים יהודים לערבים במפעל נשר בחיפה, שבנייתו החלה בשנת 1923, ובו עסקו פועלים יהודים בעבודות זהות לאלה של כמה מעמיתיהם הערבים (ברנשטיין, 1995; דה פריס, 1993). חשוב להדגיש שמחקרים אלה מצביעים גם הם על ההפרדה המבנית שנוצרה בין הסקטור היהודי לערבי. עם זאת, ברמת רצפת הייצור חושפים המחקרים ההיסטוריים מידה מסוימת של שיתוף פעולה בין פועלים יהודים לערבים. כך למשל מתארת ברנשטיין שיתוף פעולה מעניין בין פועלים יהודים, פועלים פולסטינים וקבוצת פועלים מצרים מיומנים שהחברה הבלגית שייצרה את המכונות למפעל המלט החדש הביאה להרכבת המכונות. בתחילה התעוררה התנגדות חזקה מצד העובדים היהודים ליבוא העובדים המצרים בשל חשיבותה של עבודה עברית. אלא שעד מהרה גברו האינטרסים המעמדיים על השסע האתני והדתי, ואף על זה הלאומי, ובשנת 1925 פרצה שביתה משותפת לשלוש הקבוצות. מעניין לציין שהפועלים המיומנים המצרים הכירו היטב את פעילותו של איגוד מקצועי במצרים ולא נפלו בתודעה המעמדית וביכולת הארגון שלהם מעמיתיהם היהודים. זכריה לוקמן (Lockman, 1993) מתאר גם הוא שיתוף פעולה מוגבל בין האיגוד היהודי לאיגוד הפולסטיני של עובדי הרכבת תחת שלטון המנדט. שיתוף פעולה זה נבע מחולשת האיגודים אל מול המעסיק רב הכוח, השלטון הבריטי הקולוניאלי. לוקמן מציג דוגמאות שמלמדות על יחסי ידידות אישיים הן בין הפועלים היהודים והפולסטינים שעבדו יחד והן בין מנהיגי האיגודים הנפרדים. גילויי ידידות אלה כללו למשל השתתפות הדדית בהלוויות של פועלים שנפטרו והתרגעות משותפת של מנהיגי איגוד יהודים ופולסטינים על חוף ימה של תל אביב לאחר פגישה עם ההנהלה המנדטורית של הרכבת. ממצאים מוגבלים אך חשובים אלה מאששים את חשיבותו של מחקר אודות מרקם החיים המשותף בין פולסטינים ליהודים במקום העבודה, לא רק ברמה המוסדית אלא גם ברמת האינטרסים המשותפים של פועלים ויחסי הידידות הנרקמים ביניהם תוך כדי עבודה. חשוב להבחין שבספרות המחקרית יש הבלטה מסוימת של שיתוף פעולה וסולידריות בין פועלים יהודים לפולסטינים, מכיוון שממצאים אלה עומדים בסתירה למצופה, בהינתן הסכסוך הפוליטי המר. אך מובן שאין בכוונת החוקרים לטעון ששיתוף פעולה ממצה או מגדיר את אופי היחסים, ומצויה התייחסות גם לאנטגוניזם בין קבוצתי.

האם קיים עיסוק ביחסים בין עובדים יהודים לפלסטינים במסגרת הכתיבה של יועצים ארגוניים ועובדים סוציאליים? סוציולוגיה היסטורית אינה הדיסציפלינה היחידה כמובן העוסקת בטבע היחסים בין פלסטינים ליהודים במקומות עבודה. בשנים האחרונות אכן מתפתח זרם כתיבה מעניין שנובע מניסיון העבודה בתחומי עבודה סוציאלית וייעוץ ארגוני. קבוצת יועצים יהודית-פלסטינית מטעם ארגוני המגזר השלישי ומכוני פיתוח וייעוץ ארגוני מצביעים בכתיבתם על חשיבות המפגשים בין פלסטינים ליהודים בארגונים ובעסקים ומנסים לשפר את הדיאלוג בין הקבוצות כאמצעי לשיפור איכות היחסים ביניהן בארגוני עבודה ובחברה בכלל (כ"ץ ואחרים, 2005). המטרות שמציבה קבוצת היועצים היהודית-פלסטינית חשובות, לדוגמה: "לברר איך הקיום וההדרה של יהודים ופלסטינים במרחב משותף משפיעים על משימת הארגון, תרבותו ופעולתו" (שם, עמ' 48). עם זאת, ומתוך תחום העניין המקצועי, רוב התוצאות מומשגות במונחים של הגברת היעילות של ארגוני העבודה, ולא כדרך להבנה מעמיקה של הסכסוך היהודי-פלסטיני. בכך מכפיף עצמו הדיון המעניין למסגרת השיח הניהולי-קפיטליסטי ומאבד לדעתי את החדות הביקורתית.

כחלק מזרם כתיבה ייעוצי זה מתארת יעל דובר (2004) את ההתמודדות של ארגון שירותי ישראלי המעסיק יהודים ופלסטינים בעיצומה של האינתיפאדה השנייה עם הסכנות המוחשיות שבפניהן עמדו העובדים בצאתם לשטח לתת שירותים ללקוחות. הכותבת עומדת על המתח שנוצר בין ההיכרות הקרובה והחיובית ברובה בין עובדים יהודים לפלסטינים ובין היחס החשדני של הרוב היהודי כלפי ההופעה החיצונית של מייעוט מהעובדים הפלסטינים, שבעיני חלק מהיהודים "...נראים כמו חמסניקים" (שם, עמ' 82). חשיבות עבודתה של דובר היא במבט מהחוץ אל הפנים. בצד חשיפה של שיתוף פעולה יומיומי בין עובדים פלסטינים ליהודים בארגון עומדת הכותבת על האתגרים הקשים שמציב המאבק הלאומי, משום שהמציאות האלימה בתקופת הפיגועים הקשה מחלחלת לתוך הארגון ופוגעת במרקם היחסים העדין בין העובדים היהודים לפלסטינים. הכותבת קוראת לחשוף את הקשר בין הספרה הפוליטית למציאות בארגוני עבודה כדי לאפשר התמודדות אמיצה וישירה עם בעיות תפקודיות בין יהודים לפלסטינים בתוך ארגוני עבודה.

עד כמה קיים כבר עיסוק ביחסי פלסטינים ויהודים מנקודת מבט של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה? בשנים האחרונות נובטים ניצני מחקרים כאלה, וממצאיהם אכן חושפים רבדים לא מוכרים של הסכסוך, שלעיתים אף עומדים בסתירה לאמונות רווחות. לדוגמה, ספרו של ישראל דרורי (Drori, 2000) מעניק מבט אתנוגרפי אל ההווי היומיומי בחברת טקסטיל ישראלית שמפעילה מפעלים בצפון הארץ ומעסיקה עובדות פלסטיניות ודרוזיות. הספר מדגיש את היחסים המורכבים בין המנהלים הגברים היהודים ובין העובדות הפלסטיניות והדרוזיות. דרורי מתרכז בהשפעה של תרבות מקומית, במקרה זה תרבות פלסטינית ודרוזית, על ארגון העבודה ועל מבני הכוח בתוך מפעלי הטקסטיל. חשובה במיוחד כאן היא האינטראקציה המעורבת מבחינת לאום, דת ומגדר, היוצרת מרקם מורכב של יחסי גומלין בין המנהלים הגברים, מנהלות הקו והעובדות. מעניינת בעבודתו של דרורי היא הגמישות הרבה שמפגינה האידיאולוגיה הניהולית, המנכסת בהצלחה ערכים פטריארכליים וערכי משפחה מהתרבות המקומית הפלסטינית והדרוזית כדי לחזק את סמכות השליטה של המנהלים היהודים בעובדות שלהם.

האם לגלובליזציה, או ליתר דיוק לתרבות העסקית הגלובלית שמייבאות לישראל חברות רב לאומיות, יש פוטנציאל לשנות את מרקם היחסים בין פולסטינים ליהודים בעבודה? למיטב ידיעתי, מחקר יחיד מסוגו (Ailon & Kunda, 2007) עוסק ביחסי גומלין בין תרבות ארגונית על-לאומית בחברה עסקית גלובלית ובין לאומיות, במקרה זה בהתייחסות של מנהלים מערב אירופאים לעובדיהם היהודים והפולסטינים. מחקר זה מתרכז בחברה אירופית רב לאומית גדולה מאוד שמעניקה שירותים בתחום תקשורת המחשבים. החברה מעסיקה מהנדסים ואנשי תמיכה טכנית במרכז שירות גדול בתל אביב, וכן בסניף קטן בהרבה ברמאללה. מובן שכאן קיימת הפרדה גיאוגרפית של ממש בין מקום העבודה של העובדים היהודים והפולסטינים, ואלה נפגשים פנים אל פנים לעתים רחוקות בלבד, אך לעובדים הטכניים היהודים והפולסטינים יש מנהלים משותפים ממערב אירופה שיושבים במטה בתל אביב. השאלה התיאורטית המרכזית שמעלה המאמר היא האם חברות רב לאומיות יוצרות משטר תודעתי של קהילה מדומיינת (אנדרסון, 1983) של עובדים, שמתחרה בתכניה ובעוצמתה בקהילה המדומיינת של המדינה שבה פועלת החברה הרב לאומית. שאלה זו אינה קשורה ישירות לנושא מאמר זה, אך המאמר כולל תובנות שנוגעות לטבע היחסים במקום עבודה מעורב. בהקשר של ענייננו מראים הכותבים כיצד המוצא הלאומי והאתני של העובד נעשה משאב ניהולי שמודחק או מודגש לפי הצורך, וזאת בחברה שפועלת במדינות רבות ומקדמת ערכים של שוויוניות גלובלית. למשל, במסיבת משותפת לכבוד חנוכה וחג המולד במטה בתל אביב, שבה התארחו משלחת של מנהלים תורכים, מוצא עצמו המנהל הפולסטיני היחיד בתפקיד פסיבי, וזהותו הלאומית אינה זוכה להכרה פומבית, בניגוד מוחלט לזהות הלאומית של העובדים היהודים והאורחים התורכים. כמו כן, למרות האידיאולוגיה הניהולית המדגישה מדיניות של "חברה אחת" לכל העובדים, הרי בנושאי שכר דווקא כלכלה ושוקי עבודה מקומיים הם הקובעים את רמת השכר בחברה הגלובלית. כך זוכים העובדים הפולסטינים לשכר נמוך במידה ניכרת מזה של חבריהם היהודים.

כיצד לבנות מערך מחקר ובאילו שיטות מחקר לבחור?

מגוון השאלות האמפיריות וזירות המחקר הפוטנציאליות הנוגעות ליחסי יהודים ופולסטינים בעבודה הוא עצום, ואין בכוונתי להציע מערך מחקר שיקיף את כל הנושאים האפשריים. במקום זאת אתאר כאן מערך מחקר אפשרי אחד שמתמקד בתשתית התיאורטית שהצגתי בתחילת המאמר. מערך המחקר מבוסס על מטריצה בעלת שני ממדים: האחד עיסוקי והשני אנליטי-תיאורטי. מושאי המחקר המוצע הם יהודים ופולסטינים אזרחי ישראל, שלפחות פורמלית הם בעלי זכויות וחובות אזרחיות שוות. מערך המחקר המוצע משתמש במושגים האנליטיים שפותחו במסגרת הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה והזכרו לעיל: חלוקת עבודה, קהילות עיסוקיות ושליטה והתנגדות של עובדים. הגילויים האמפיריים של מושגים אלה ייבחנו לאורך רצף תעסוקות אפשריות, החל בעיסוקים רגילים (נהגי מוניות), דרך סמי פרופסיות (רוקחים), וכלה בפרופסיות (רופאים). בחרתי במקצועות אלה משום שאפשר למצוא בהם ייצוג נכבד של עובדים יהודים ופולסטינים וקל למצוא גם אתרי מחקר מתאימים. באמצעות מערך מחקר זה נוכל לבחון למשל אם קיימת חלוקת עבודה (פורמלית או לא

פורמלית) שמבוססת על אתניות, דת ולאום גם בקרב עובדים מאותו דרג היררכי שהם בעלי מקצוע זהה, ואם חלוקת העבודה הזאת משתנה לאורך הציר עיסוקי-סמי פרופסיה-פרופסיה. כך אפשר לבחון גם עד כמה מתקיימת קהילה עיסוקית אחידה לאורך ציר התעסוקות, או לחלופין אם קיימות קהילות מקצועיות נפרדות ליהודים ופלסטינים בקרב העיסוקים, הסמי פרופסיות או הפרופסיות. כמו כן, אפשר לברר אם לטבע העיסוק שבו יתמקד המחקר ולעוצמה של הזהות ושל תהליכי החברות העיסוקי יש חשיבות בעיצוב היחסים בין עובדים יהודים לפלסטינים. אפשר לשער למשל שטיב היחסים בין פלסטינים ליהודים שעובדים יחד כנהגי מוניות, בעיסוק בעל רמה מינימלית של זהות וחברות עיסוקי, יהיה שונה תכלית השינוי מטיב היחסים בין רופאים יהודים ופלסטינים שעובדים באותה המחלקה. כאן תהיה הנחת המחקר שבמקצוע הרפואה, מסלול ההכשרה והחברות העיסוקי הארוכים מקנים תשתית נוחה לסולידריות ולשיתוף פעולה בין פלסטינים ליהודים, יותר מאשר במקרה של נהגי המוניות או הרוקחים. לבסוף, ההתמקדות במושג השליטה והתנגדות העובדים מאפשרת לבחון אם קיימים הבדלים בין מערכות שליטה גיהוליות ועיסוקיות (שיטור פנים עיסוקי), וכן דפוסי התנגדות מובחנים בקרב עובדים יהודים ופלסטינים לאורך הרצף העיסוקי המוצע.

חשוב להבחין שזירות המחקר המוזנחות כיום מבחינה מחקרית הן רבות וכוללות למשל גם יהודים ופלסטינים שנפגשים בעולם העבודה כלקוחות וכנותני שירות. למרות החשיבות של מפגשים אלה, הראויים לתשומת לב מחקרית בזכות עצמם, איני כולל אותם במסגרת מערך המחקר המוצע רק משום שברצוני להתמקד ולשלוט במשתנים במחקר. עוד חשוב לשים לב שעובדים פלסטינים ויהודים יכולים למצוא עצמם מופרדים באופן מבני בחלוקת עבודה מסוימת שמונעת מהם מפגשים חברתיים בפועל. כך ייתכן מצב שבמפעל או במתפחה יהיו כל עובדי הייצור פלסטינים, ורק שכבת ההנהלה תהיה יהודית. ייתכן גם מצב שבו ההפרדה המבנית ברורה עוד יותר, למשל אם קיימים מרכזי שירות טלפוני נפרדים לאוכלוסייה ערבית ויהודית, כשכל העובדים וכל המנהלים בארגון כזה הם בני קבוצה אתנית, לאומית או דתית אחת. למרות חשיבותם של מקרים אלה, לא אכלול אותם במסגרת מערך המחקר המוצע, משום שאני מעוניין להתרכז במפגשים יומיומיים בין עובדים באותו עיסוק ומאותה פוזיציה ארגונית, וכשקיימת הפרדה מבנית לא מתקיימים מפגשים משמעותיים מבחינת מספר או תוכן. סיבה שנייה לכך היא שאני מעוניין לשלוט במשתנה ההיררכי במסגרת המוצעת ולהתרכז בחלוקת העבודה הרוחבית או העיסוקית.

מובן שאפשר להרחיב את תכנית המחקר ולהתרכז דווקא בהיבט ההיררכי ובהפרדה המבנית בין יהודים לפלסטינים בעבודה. במצב כזה מחלקת העובדים יכולה להיות משותפת לפלסטינים ויהודים או נפרדת, וכן מונהגת על ידי מנהל יהודי או ערבי. יש להפריד בין המקרים ולדגום כל אחד מהם בנפרד, מתוך מחשבה שהיחסים בין העובדים יושפעו בוודאי מרמת ההפרדה ביניהם ומהזהות של המנהלים ומיכולתם להשליט את סמכותם הפורמלית. מהן זירות רלוונטיות ומעניינות נוספות למחקר שמתבונן ביחסי יהודים ופלסטינים מפרספקטיבה של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה? מלבד סקטור המוניות, הרוקחות והרפואה יש ייצוג נכבד של שתי הקבוצות גם במקצועות הבנייה, התובלה היבשתית, המסעדות, סקטור השירותים הצומח, וגם במקצועות התמיכה הטלפונית. בתחום הסמי פרופסיות נזכיר את העבודה הסוציאלית ואת מקצועות הסיעוד והפיזיותרפיה, ובתחום

הפרופסיות זירות מחקר רלוונטיות הן ראיית החשבון ועריכת הדין, ובמידה פחותה תחום ההנדסה, שבו יש חסמים רבים לכניסת פלסטינים.

בממד הארגוני קיימות זירות מגוונות ומורכבות. אם נתייחס לדוגמה לסקטור עריכת הדין החיפאי נוכל לעמוד על מורכבות ממד זה: יש עורכי דין יהודים ופלסטינים שעובדים במשרד בגפם, יש פירמות קטנות ובינוניות שמעסיקות עורכי דין יהודים בלבד או פלסטינים בלבד, וכמובן משרדים מעורבים. אך מורכבות הזירה הארגונית גדולה עוד יותר: המגזר הציבורי, בעיקר הפרקליטות והסנגוריה הציבורית, הוא בגדר זירת מחקר מרתקת, משום שארגונים ציבוריים גדולים מעסיקים מספר רב יחסית של עורכי דין פלסטינים ומהווים מעבדה מעניינת למחקר סוגיית היחסים בין הקבוצות. כל מחקר שמתמקד בזווית ההיררכית ביחסי יהודים ופלסטינים בעבודה חייב להבטיח ייצוג של הזירות הארגוניות המגוונות האלה.

גם לגיאוגרפיה, לדמוגרפיה ולרקע החברתי-כלכלי יש תפקיד חשוב בעיצוב היחסים בין עובדים יהודים ופלסטינים. חלק מהאזורים בארץ מאופיינים בדומיננטיות יהודית או פלסטינית כמעט מוחלטת, ובאחרים יש אוכלוסיה מעורבת. בחלק מהערים המעורבות, למשל במקרה של תל אביב-יפו, קיים פער חברתי-כלכלי עצום בין פלסטינים ליהודים. גם בחיפה קיימים פערים חברתיים-כלכליים כמובן, אלא שקיים בה מעמד בינוני פלסטיני רחב יותר מאשר בתל אביב-יפו. מפגשים חברתיים בין פלסטינים ליהודים בעלי רקע חברתי-כלכלי דומה בחיי היומיום סביר שישפיעו גם על מפגשים במקום העבודה. מכאן שיש מקום לדגום ארגוני עבודה למחקר מאזורים שונים בארץ.

לבסוף, סקירת הספרות מכוונת בבירור לכך ששיטת המחקר המתאימה ביותר למתן תשובות לשאלות המחקר המוצגות במאמר זה היא ראיונות עומק ותצפיות במקומות עבודה. זירות המחקר העיסוקיות והארגוניות שתיארתי מציבות קשיים ייחודיים למחקר. ראשית, יש לקבל הסכמה כפולה, הן מצד הארגון העסקי והן מצד העובדים עצמם לעריכת מחקר מסוג זה, הסכמה שכמובן אינה מובטחת. חברת החשמל וחברות הייטק, שבהן ייצוג דל של מהנדסים פלסטינים שטוענים לאפליה משיקולי ביטחון לכאורה, לא ישתפו פעולה, וייתכן שאף יקשו על עריכת מחקר שמתרכז בנושא זה. רגישות הנושא יכולה למנוע גם סיוע מארגונים פרופסיונליים כדוגמת לשכת עורכי הדין. נושאים כמו אפליה או התנגדות עובדים הם רגישים מעצם טבעם ומחייבים לא רק מיומנות גבוהה של המראיינים אלא גם בילוי זמן רב באתרי המחקר לביצוע התצפיות. עובדים יהודים ופלסטינים עשויים לחוש מאוימים ממחקר שכולל תצפיות ממושכות וראיונות עומק פולשניים ועלולים לתפוס את החוקרים כשליחי ההנהלה. כמו כן, מחקר של פלסטינים ויהודים בעבודה ראוי שיתבצע בצוותים מעורבים של חוקרים (יהודים ופלסטינים). להצעה זו רצינוגל כפול שנובע מכך שהשע האתני-לאומי-דתי מעצב גם את תפיסות העולם של החוקרים, ולא רק את אלה של העובדים: ראשית, חשוב לראיין עובדים בשפתם כדי להבטיח יכולת ביטוי עשירה והבנה מעמיקה של משמעות דבריהם, וכן כדי להבטיח אוירה פחות מאיימת בזמן הראיון. שנית, מתוך גישה רפלקסיבית, חשוב להשוות את הבנתו של חוקר יהודי שצופה במפגש בין עובד יהודי לפלסטיני עם תובנותיו של חוקר פלסטיני שצופה באותה ההתרחשות.

מסקנות

בעוד שהספרה הפוליטית שבה מתנהל הסכסוך היהודי-פלסטיני וביטויי הסכסוך בשוק העבודה זכו לתשומת לב מחקרית רבה, מפתיעה ההזנחה המחקרית של מפגשים בין פלסטינים ליהודים בעבודה. מאמר זה מעלה שורה ארוכה של שאלות מחקר שצומחות מתוך הספרות התיאורטית והאמפירית של הסוציולוגיה של פרקטיקות עבודה. שאלות המחקר מעוגנות בשלושה מושגי יסוד תיאורטיים בתחום זה של הסוציולוגיה: חלוקת עבודה, קהילה עיסוקית ושליטה והתנגדות עובדים. מחקרים שיעסקו בשאלות אלה יוכלו להעשיר את תמונת הסכסוך ולהצביע על מציאות שבה ארוגים יחדיו אינטרסים מעמדיים, עיסוקיים, לאומיות, דת ומוצא אתני. המרחב שבו מתרחשים מפגשים יומיומיים בין עובדים יהודים לפלסטינים הוא שיקוף דינמי ומורכב של הסכסוך, וחשיפת המתרחש בו עשויה להיות חשובה הן להבנת מבנה העומק של הסכסוך והן כבסיס לשינוי חברתי.

מחקרים סוציולוגיים-היסטוריים שסקרתי כאן חושפים צד לא מוכר ולפעמים מפתיע ביחסים בין יהודים לפלסטינים במקומות עבודה בזמן המנדט הבריטי. התיאור החי והמרגש של השביתה המשותפת של ימאים פלסטינים ויהודים שמביאה ברנשטיין (Bernstein, 2000) או התיאור הצירוי שמביא לוקמן (Lockman, 1993) של מנהיגי איגודים יהודים ופלסטינים שמתרגעים בחוף ימה של תל אביב מלמדים על מורכבות היחסים הנוצרים בהקשר של עבודה משותפת. תיאורים אלה, על אף מוגבלותם וריחוקם ההיסטורי, מתחילים לשרטט תמונה מורכבת מזו הדיכוטומית הניכרת מתיאורי הסכסוך במסגרת הסוציולוגיה הפוליטית וממחקרי שוק העבודה, שמדגישים סגרגציה עיסוקית, כלכלה אתנית, ובאופן כללי העמדת קבוצה אחת מול רעותה במצב של קונפליקט מתמשך. התיאורים ההיסטוריים, כמו ניצני המחקרים על יהודים ופלסטינים מנקודת ראות של סוציולוגיה של פרקטיקות עבודה, חושפים נקודות מעניינות ומורכבות של שיתוף פעולה וטשטוש הגבולות בין הקבוצות ומחזקים את הצורך בתכנית מחקר שיטתית בנושא.

מאמר זה נכתב לכבוד חגיגות העשור של כתב העת סוציולוגיה ישראלית. בניתוח דפוסי המאמרים שהתפרסמו בכתב עת זה בעשור הראשון לקיומו משתקפים דפוסי המחקר הכלליים המזניחים את ניתוח היחסים בין פלסטינים ליהודים בארגוני עבודה. לא נותר לי אלא להביע תקווה שתכנית המחקר על יהודים ופלסטינים בעבודה המוצגת כאן תעודד מחקר ותביא תיעוד עשיר ושלם יותר של הסכסוך היהודי-פלסטיני בעשור הבא לקיום כתב העת, תיעוד שיכלול גם את המציאות היומיומית של עובדים יהודים ופלסטינים במדינת ישראל.

מקורות

- אוסצקי-לור, ש' (2000). מהסתדרות עברית להסתדרות ישראלית: השתלבותם של ערבים בארגון 1948-1966. עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, 10, 381-419.
- אנדרסון, ב' (1983). קהילות מדומיינות. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ברנשטיין, ד' (1995). יהודים וערבים במפעל נשר. קתדרה, 78, 82-107.

- גורנוסטייב, ס' (2005). ערכי המשפחה בכלכלת דיג זעיר בעכו. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה.
- גירץ, ק' (1973). פרשנות של תרבויות. ירושלים: כתר.
- דה פריס, ד' (1991). תנועת הפועלים בחיפה 1919-1929: מחקר בהיסטוריה של פועלים עירוניים בארץ ישראל המנדטורית. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.
- (1993). מאבקי עבודה וסמכות בקרב פועלי התעשייה בארץ ישראל: פועלי בית החרושת "נשר" בשנות העשרים. יהדות זמננו – שנתון לעיון ולמחקר, 8, 217-177.
- דובר, י' (2004). השיח הארגוני בעת הזו. אנליזה ארגונית, 7, 84-74.
- כ"ץ, י', שטיגליץ, ק', עסאקלה, ג', רוזן, ר', פיורקו, י', חלבי, מ' ואחרים (2005). על הדיאלוג בין פלטטינים ליהודים בתוך ארגונים בישראל: דיאלוג בין יהודים לערבים במקומות עבודה – למי זה כדאי ולמה חשוב לעשות זאת? משאבי אנוש, אפריל-מאי 2005, 51-46.
- Abolafia, M. (1996). *Making markets: Opportunism and restraint on Wall Street*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ailon, G. & Kunda, G. (2007). *The one company approach: Ethnography of transnationalism in an Israeli-Palestinian subsidiary of an MNC*. Working paper.
- Bain, P. & Taylor, P. (2000). Entrapped by the "electronic panopticon"? Worker resistance in the call centre. *New Technology, Work and Employment*, 15(1), 2-18.
- Barley, S. R. (1996). Technicians in the workplace: Ethnographic evidence for bringing work into organization studies. *Administrative Science Quarterly*, 41, 404-441
- Barrett, R. (2001) Labouring under an illusion? The labour process of software development in the Australian information industry. *New Technology, Work and Employment*, 16(1), 18-34.
- Bernstein, D. S. (1998). Strategies of equalization, a neglected aspect of the split labour market theory: Jews and Arabs in the split labour market of Mandatory Palestine. *Ethnic and Racial Studies*, 21(3), 449-475.
- (2000). *Constructing boundaries: Jewish and Arab workers in Mandatory Palestine*. Albany: SUNY Press.
- Braverman, H. (1974). *Labor and monopoly capital: The degradation of work in the twentieth century*. New York: Monthly Review Press.
- Burawoy, M. (1972). *The color of class on the copper mines*. Manchester: Manchester University Press.
- (1979). *Manufacturing consent: Changes in the labor process under monopoly capital*. Chicago: University of Chicago Press.
- (1985). *The Politics of production: Factory regimes under capitalism and socialism*. London: Verso.

- Collinson, M. & Collinson, D. (1996). "It's only dick": The sexual harassment of women managers in insurance sales. *Work, Employment and Society*, 10(1), 29–56.
- Darr, A. (2006). *Selling technology: The changing shape of sales in an information economy*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Dery, K., Hall R. & Wailes, N. (2006). ERP as "technologies-in-practice": Social construction, materiality and the role of organizational factors. *New Technology, Work and Employment*, 21(3), 229–241.
- De Vries, D. (1994). Proletarianization and national segregation: Haifa in the 1920s. *Middle Eastern Studies*, 30(4), 860–882.
- Drori, I. (2000). *The seam line: Arab workers and Jewish managers in the Israeli textile industry*. Stanford: Stanford University Press.
- Edwards, R. (1979). *Contested terrain*. London: Heinemann.
- Freidson, E. (1970). *Profession of medicine: A study of the sociology of applied knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lewin-Epstein, N. & Semyonov, M. (1994). Sheltered labor markets, Public Sector Employment and Socioeconomic returns to Education of Arabs in Israel. *American journal of sociology*, 100(3), 622–651.
- Lockman, Z. (1993). Railway workers and the relational history: Arabs and Jews in British-ruled Palestine. *Comparative studies in society and history*, 35(3), 601–627.
- Martin, P. Y. (2003). "Said and done" versus "saying and doing": Gendering practices, practicing gender at work. *Gender and Society*, 17(3), 342–366.
- Noble, D. F. (1977). *America by design: Science, technology, and the rise of corporate capitalism*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Oliver, L. O. & Liebeskind, P. J. (1998). Three levels of networking for sourcing intellectual capital in bio-technology. *International Studies of Management and Organization*, 27(4), 76–103.
- Rosenfeld, H. (1978). The class situation of the Arab national minority in Israel. *Comparative Studies in Society and History*, 20(3), 374–407.
- Roy, D. (1952). Selections from quota restriction and goldbricking in a machine shop. *American Journal of Sociology*, 57(2), 427–442.
- Schwartz, S. H. (1994). Beyond individualism/collectivism: New cultural dimensions of values. In U. Kim, H. C. Triandis, K. Cigdem, S. Choi & G. Yoon (Eds.), *Individualism and collectivism: Theory, method, and application* (pp. 85–122). Thousand Oaks, California: Sage.
- Semyonov, M. (1988). Bi-ethnic labor markets, mono-ethnic labor markets, and socioeconomic inequality. *American Sociological Review*, 53(2), 256–266.

- Semyonov, M. & Lewin-Epstein, N. (1985). *Hewers of wood and drawers of water: Noncitizen Arabs in the Israeli labor market*. Ithaca and London: ILR Press.
- Semyonov, M. & Yuchtman-Yaar, E. (1992). Ethnicity, education, and occupational inequality: Jews and Arabs in Israel. *International Perspectives on Education and Society*, 2, 215–224.
- Shalev, M. (1992). *Labour and the political economy in Israel*. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, P. & Bain, P. (2005). India calling to the far away towns: The call centre labour process and globalization. *Work, Employment and Society*, 19(2), 261–282.
- Van Maanen, J. & Barley, S. R. (1984). Occupational communities: Culture and control in organizations. *Research in Organizational Behavior*, 6, 287–365.
- Yonay, Y. & Kraus, V. (2001). Strategies of economic endurance: Israeli Palestinians in the ethnic economy and the public sector. *Research in Social Stratification and Mobility*, 18, 207–247.